

effekter omdisponeringen av de skilda kulturvärldarna, klassisk dans och varietédans, fått för historieskrivningen. Hur har dansöserna beskrivits under olika epoker, och vilken historiesyn finns bakom analysen av en persons liv och karriär?

Hammergrens teoretiska utgångspunkt har historioGRAFISK grund. Hon frågar vilka artister som väljs ut när danshistoria ska skrivas, varför väljs just dessa och av vem? Hon menar att sådana frågor till en del beror på historikerns syn på struktur kontra aktör. Själv utgår hon från ett dekonstruktivistiskt perspektiv. Samtidigt som historiker analyserar det förflutna, skapar de med sina texter nya meningssammanhang. Granskningen av tidigare historieskrivningar har varit central för Hammergren. Källmaterialet utgörs av samtida biografier, memoarer och andra texter, och av mycket pressmaterial. Även brev, kontrakt, teatrans styrelseprotokoll, artistförteckningar och program har kommit till nytta.

Ballerinor och barfotadansöser. Svensk och internationell danskultur runt 1900 är lättläst och intressant. Vi får inte bara möta de ännu idag legendariska stjärnorna Isadora Duncan och Anna Pavlova, utan även de mera bortglömda artisterna Cléo de Mérode och Saharet. Ett slående drag är tidningsrecensenternas intresse för dansösernas fysionomi. Ofta beskrevs damerna ganska ingående, och deras yttre företräden skärskådades och bedömdes. Om Cléo de Mérode skrev en journalist:

”Hon är en liten fint byggd kvinna/ ... / Hennes anlete är det mest regelbundna man kan tänka sig: en liten fint skuren, plastiskt böjd näsa, en hög, om intelligens vittnande panna, bruna fascinerande sammetsögon och en mun med de allra näpnaste små tänder.”

Man kan förstås fråga sig, hur en åskådare i teatersalongens dunkel hade möjlighet att urskilja dansösernas tänder. Skildringen är tidstypisk, och avslöjar den vikt en kvinnas utseende tillmättes. Men även dansen bedömdes, och uppskattades.

Lena Hammergren för ett intressant resonemang kring den framväxande gränsdragningen mellan dans som konstform och dans som sällskapsnöje. Hon lyfter fram det faktum att den klassiska baletten utvecklats i nära relation till både medeltidens, renässansens och senare århundradens folk- och sällskapsdanser. Det framgår av pressmaterialet att det förekom att klassiska artister uppträdde på varietéscener, och några helt klara distinktioner mellan genrerna verkar inte heller ha funnits. Det finns ingen entydighet kring hur sekelskift-

tets offentliga diskurs kring frågor om populärkultur och konstnärlighet ser ut. Vissa försökte dra upp skilje-linjer, andra menade att frågan om åtskillnad mellan konst och nöje inte var adekvat. Konstnärlighet kunde återfinnas både i klassisk balett och i folk- eller varietédans. Danshistoriker från denna tid kan samtidigt lyfta fram klassiska dansöser och cancanartister som konstnärliga begåvningar och jämställa dem i status. Blandningen av genrer återkommer i flera skildringar från sekelskiftet 1900, framhåller Hammergren, och de värderas sällan i termer av hög eller låg status. I stället tycks de berika varandra och ibland skapa nya blandformer. Perioden kring 1900 framstår som oerhört nyskapande på danskonstens område, nya dansformer avlöste varandra i snabb takt och utvecklingen präglades av en påfallande vitalitet.

Sekelskiftets dansöser kan delas in i tre grupper med avseende på utbildningsbakgrund. Klassisk balettutbildning var grunden för en grupp, medan andra hade kortare formell dansskolning i bagaget och vissa helt saknade formell dansträning. I och med att många nya dansformer utvecklades hela tiden, krävdes det inte alltid en institutionaliserad utbildning i dans innan någon kunde anställas vid en teater, att ha uppträtt och haft framgång med en ny dansstil kunde istället vara avgörande.

Lena Hammergrens *Ballerinor och barfotadansöser. Svensk och internationell danskultur runt 1900* är en läsvärd bok i främst, men inte bara, svensk danshistoria, och den ger en fin inblick i danskulturen kring sekelskiftet 1900. Just blandningen av de olika genrerna, och den oklara och ibland obefintliga distinktionen mellan dem var för mig intressant att upptäcka. Lena Hammergren har lyckats i sin ambition att dekonstruera den vanliga danshistoriens historieskrivning, just genom att lyfta fram denna genreblandning.

Eva Helen Ulvros, Lund

Gunilla Eriksson: *Skärvor av en dröm. Michael Andreas Cöster och manufakturerna vid Pältsjö och i Växjö 1768–1779*. Balfai, Lund 2002. 277 s., ill. ISBN 91-631-2375-4.

Under några decennier vid 1700-talets mitt hade Sverige en näringspolitik av speciellt slag. Vid riksdagen 1738/39 hade hattarna tagit den politiska makten och då infördes en politik som avsåg höja landets välstånd ordentligt. De svåra krigsåren vid seklets början fanns

som ett avlägset hot och framtiden skulle därför byggas på fredliga medel. Tidens merkantilistiska idéer styrde det ekonomiska tänkandet och man tog därför fasta på landets rika naturtillgångar och de egna manufakturerna. Tanken var att öka tillväxten rejält hos framför allt landets fajans- och sidenmanufakturerna och därmed göra Sverige självförsörjande vad gällde denna typ av lyxvaror, men i förlängningen också skapa möjligheter till en lönande export. För denna utveckling behövdes dock till en början stora bidrag från staten och ett väl fungerande regelsystem, och dessutom ny kunskap som måste hämtas utomlands ifrån.

1739 bildades Manufakturkontoret som var den myndighet som fick i uppdrag att driva förändringarna. En rad förordningar upprättades för att värna om den egna tillverkningen och all import av fajanser och porslin, liksom av sidentyger och utländska klädedräkter förbjöds. Statens pengar togs från den tidigare s.k. Landshjälpsfonden, som nu omvandlades till Manufaktur fonden, och ytterligare medel skapades genom att öka landets tullar med fem procent. Utvecklingen såg till en början gynnsam ut. Fajanstillverkningen ökade i takt med att kunnig arbetskraft sökte sig till Sverige och 1759 kunde den tidigare tillverkningen vid Rörstrand utökas med en ny, då Marieberg fick privilegium för att tillverka äkta porslin. Men den ekonomiska grunden var skör och på 1760-talet började bristerna komma i dagen. På grund av en kraftig konjunktursvacka i tiden och några år av svår missväxt hamnade landet i en ekonomisk kris och statskassan började sina. Hattpartiet fick nu hård kritik för sin förda politik och vid riksdagen 1765/66 blev det ett politiskt maktskifte. Mösspartiet tog över och kort därefter ändrades landets näringspolitik, och därmed försvann de tidigare gynnsamma villkoren för manufakturerna.

Kunskapen om 1700-talets konstindustri, om dess industriella tillverkningsprocesser och hantverksframställda föremål, om kunskapsflödet med vittgående internationella förgreningar och den rörliga arbetskraften, har fram till våra dagar haft stora brister. Området har under stor del av 1900-talet varit förbisett av forskarna, även om enstaka väsentliga nedslag har gjorts, av bl.a. Erik Folcker och Ludvig Loostrom i början av 1900-talet samt Arvid Baeckström och Carl Hernmarck några decennier senare. Det ringa intresset kan förmodligen förklaras av en fördröjningseffekt av 1800-talets kritiska syn på rokokon och den nedsättande inställning som tidens konsthantverkare mötte i akademiska kretsar, men den har också sin grund i en mer traditionell syn på

konsten. Det var först med nationalromantiken under decennierna kring sekelskiftet 1900 som ett mer öppet synsätt började ta form, till följd av forskarnas krav på vetenskapliga metoder och konstnärernas behov att arbeta i mer gränsöverskridande uttrycksformer. Men utvecklingen skulle ta tid och det är först under de senaste två decennierna som forskningen tagit ordentlig fart.

Det är mot denna bakgrund som forskningsprojektet *Fajanserna kring Östersjön* bör uppmärksammas. Det var med anledning av Berlinmurens fall 1989 och ett öppnare forskarsamhälle som projektet inleddes, från början i anslutning till Kulturen i Lund men numera med fristående status. Syftet var att utforska den fajans-tillverkning som blomstrade i området kring Östersjön på 1700-talet och som en inledande ansats myntades begreppet ”The Baltic Rococo”. Ambitionen var hög med inriktning både på de stora dragen såsom tidens merkantilistiska företagsklimat, den rörliga arbetskraften, de gemensamma stildragen och konstnärliga förebilderna och de rika naturfyndigheterna, och på de enskilda ländernas särdrag med studier av de egna manufakturerna och deras speciella produktion.

Den tidigare museiantikvarien Gunilla Eriksson är ansvarig för projektet från svenskt håll och hon har nyligen utkommit med boken *Skärvor av en dröm. Michael Andreas Cöster och manufakturerna vid Pålslö och i Växjö 1768–1779*, den femte i den publikationsserie som ges ut under samma namn som projektet. I serien har tidigare utkommit av samma författare *Manufakturen i Sölvesborg* från 1993 och *Manufakturerna presenteras* från 1997, och i samband med den utställning som arrangerades på Kulturen i Lund 1991 utkom Dick Harrison med *Det historiska landskapet* och Gesine Schulz-Berlekamp med *Fajanser från Stralsund*.

Gunilla Eriksson ger i inledningen en kort presentation av bokens huvudperson Michael Andreas Cöster, en man som bittert fick erfara de sämre tider som gällde för landets manufakturidkare på 1770-talet. Därefter följer en snabb översikt av tidigare forskning, som inleddes 1918 då Sigurd Wallin, dåvarande intendenten på Nordiska museet, gjorde de första utgrävningarna i området kring Pålslö bruk. Wallins insatser resulterade i en första rekonstruktion av bruket och en katalog bestående av cirka tio föremål, flera framgrävda i form av skärvor från det som antogs vara brukets avfallshög. Sedan dess har forskningen gått vidare med bl.a. insatser av Torsten Mårtensson och en sista uppdatering gjordes 1965 i form av en utställning på Helsingborgs museum. Då uppgick det aktuella föremålsbeståndet

till cirka sjutton föremål. I inledningen ger Eriksson också en bred exposé av det dåtida Sverige, av tidens samhällsbygge och ekonomiska tänkande, liksom av den lärda världen och offentliga debatten.

I nästa avsnitt, "Michael Andreas Cöster, jurist och ämbetsman, godsägare och företagare", får vi en mer ingående beskrivning av huvudpersonens levnadsöde. Vi får läsa om hans bakgrund och studiegång i Lund, om närmiljön i trakten kring Helsingborg, om gårdsmiljön och hushållet på Pålsjö, den senare skildringen rekonstruerad med stöd av en syneförrättning från 1771 och uppgifter från mantals- och husförhörslängder. Men vi får också läsa om de svårigheter som han senare skulle möta, om den tröstlösa kamp som han förde med såväl centrala myndigheter i Stockholm som nitiska myndighetsutövare på det lokala planet, om förlusten av Pålsjö och den personliga hedern. Läsaren får sig en fyllig och livfull skildring till del, med stöd av omfattande arkivstudier följer Eriksson huvudpersonen nära i spåren och skapar ett levande stycke personhistoria. Men, konstaterar hon, Cösters kamp var förgäves eftersom manufakturernas tid var förbi. Sverige hade på 1770-talet ett nytt politiskt system och därmed genomsyrades samhället av nya sociala strukturer och nya värderingar.

De fyra följande avsnitten, "Själva BruksInrättning- en", Brukets folk, Tillverkningen och avsättning och Produkterna, ägnas en uttömmande beskrivning av 1700-talets fajanstillverkning och en grundlig analys av de två manufakturerna vid Pålsjö och i Växjö. Framställningen är en veritabel djupdykning i tidens mest omhuldade näringsgren, där den exakta kunskapen, de namngivna personerna, de autentiskt skildrade och rikt illustrerade tillverkningsprocesserna väcker till liv ett unikt stycke industrihistoria.

Bruket jämnades med marken kort efter det att verksamheten lades ned på 1770-talet. Författarens utgångspunkt för att lokalisera dess placering har därför varit den syneförrättning som ägde rum år 1771 och Wallins utgrävningar av avfallshögen från 1918. Någon karta från tiden har inte påträffats, men hon anser sig kunna fastställa fabriken i Helsingborgs utkant på några hundra meter när. Med stöd av Diderots rikt illustrerade *Encyclopédie* från 1751–80 gör hon därefter en omfattande rekonstruktion av bruket och dess verksamhet, av fabriken lokaler och dess rika inredning med mångahanda verktyg och av hela tillverkningskedjan från utgrävning och bearbetningen av den råa leran till den färdiga och formgivna fajansvaran. Vi får också en kortare beskrivning av fabriken i

Växjö, men för denna manufaktur är källmaterialet betydligt mer begränsat.

Avsnittet om brukets folk är ur konsthistorisk synvinkel intressant. Vi får ta del av den konstnärliga tradition som manufakturerna vid Pålsjö och i Växjö ingick i, med en utförlig redogörelse för olika formföråd och glasyrtekniker liksom för tidens smak för olika blomsterdekorationer och de förlagor som gällde. Den såväl konstnärliga som tekniska kunskapen kom Pålsjö till del genom invandring söderifrån. Det var fajansfamiljen Heinrich Wolff, far med tre söner, som bidrog med den rika danska fajanskulturen och en egen hög hantverksskicklighet. Därefter anställdes Anders Halldin, som också var fajansmästare vid fabriken i Växjö. Halldin hade en uppsvensk bakgrund med utbildning på det nystartade Marieberg på 1760-talet, men som Eriksson påpekar, han hade sannolikt inte kunskap att driva ett enmansföretag eftersom man som regel hade speciell kunskap för varje moment i tillverkningskedjan. Vi får också lära känna fajansmålaren Joachim Wilhelm Ludwig Lackman, som några år var verksam vid Pålsjö bruk under namnet "Lochman" och sedan flyttade till fajansfabriken i Slesvig, där han fanns registrerad på 1780- och 90-talen.

Rörligheten mellan de olika fajansfabrikerna runt Östersjön var stor, och kunskapen om de konstnärliga förebilderna och de nya teknikerna fick därför snabb spridning. Men överkapaciteten började på 1760-talet att bli ett svårt problem och detsamma gällde möjligheten till avsättning, något som starkt försvårades av tidens reglerade handel och höga skyddstullar. För Cösters del hade Danmark kunnat vara en potentiellt intressant marknad, men där fanns redan en kraftig överproduktion, och i Sverige konkurrerade han på rikspanet med Rörstrands och Mariebergs konstnärligt högstående produkter, på det lokala planet med varor från en sedan länge etablerad krukmakartradition. Framtidsutsikterna var därför ur försäljningssynpunkt dystra.

I avsnittet om Produkterna och katalogen om Föremål och skärvmaterial ger Eriksson en fullständig redogörelse av det nu befintliga föremålsbeståndet. Hon konstaterar inledningsvis att antalet pjäser är ringa, från Pålsjö finns ca tjugo stycken och från Växjö noll, och att den konstnärliga kvaliteten är oansenlig. Med utgångspunkt från det sammanställda materialet, men också från de inventarielistor som finns att tillgå från Pålsjö 1774 och Växjö 1779, identifierar hon och kommenterar i listad form de föremålsformer och motivkretsar som tycks ha förekommit i de två fabriken.

Vissa former har ett svenskt ursprung, såsom den praktfulla hjortterrinen, medan andra kommer från utlandet, såsom de originella s.k. tulpanställen med rötter i holländskt 1600-tal. Hon ger också en bakgrund till några mer kända dekorationsmotiv, såsom kungamonogrammet med korsande lagerkvistar och ”fågel på klippa”. Avslutningsvis ger hon en kort utblick över tidens nordiska fajansfabriker.

Bokens titel *Skärvor av en dröm* ger anledning till en första kommentar. Den är läcker och passar väl ihop med den smakfulla layouten, och den ger med sin dubbla innebörd dels en tydlig anspelning om bokens innehåll, dels om Cösters stäckta förhoppningar om en framtida fajanstillverkning vid Pålsjö bruk, dels Fritetidens stäckta förhoppningar om en storslagen framtid i manufakturernas tecken. Med Gunilla Erikssons bok får vi både följa ett personligt levnadsöde och ta del av en grundläggande handledning i den tidens fajanstillverkning. Skildringen av Cösters väg mot framgång och hans kamp i den bitvis snåriga 1700-talsbyråkratin är medryckande, ibland kanske något för subjektiv, men trots detta är den övertygande och välskriven. Genom att ösa rikligt ur det omfattande källmaterialet har författaren skapat en färgstark och tidstrogen bild av ett dåtida människoöde.

Konsthistoriskt mer intressant är dock den grundliga redogörelsen av ett dåtida fajansföretag med manufakturerna vid Pålsjö och i Växjö som de aktuella exemplen. Eriksson är en kunnig konsthistoriker och skarp fajansexpert; hon leder läsaren på ett engagerat och säkert sätt in i ett material som hon känner väl till. Med stort tålamod och pedagogisk skicklighet redogör hon övertygande inte bara för 1700-talets fajanstillverkning och dess många olika aspekter, utan också för de två manufakturernas verksamhet och produktion, så långt det nu låter sig göras med tanke på det starkt reducerade föremålsmaterialet. Hennes ingående studier av såväl de skriftliga källorna som de befintliga föremålen ger en god bild av framför allt Pålsjö bruk och dess olika särdrag.

Boken bygger på ett mångårigt och mödosamt arkivarbete och min enda reservation, förutom att litteraturlistan kunde ha arrangerats på ett mer överskådligt sätt, är den stundom överbelastade texten. Framställningen hade vunnit i klarhet utan att förlora vare sig i trovärdighet eller i livfull tidston om mängden detaljer hade begränsats, i synnerhet som texten är väl underbyggd av såväl en bra notapparat som en diger bilagedel med ett fyrtiotal källavskrifter.

Men ambitionen med projektet har varit hög och det

avslöjar sig i flera avseenden, bland annat genom det stora antalet bilder och de genomgående intressanta bildtexterna som ger en rikhaltig information vid sidan av huvudtexten, men också genom det faktum att författaren givit ut boken på eget förlag. Det är ett djärvt företag i dessa tider, då denna typ av speciallitteratur knappast når så värst långt utanför den mer engagerade forskarkretsen. Men ska kunskapen om det svenska 1700-talet gå vidare och nå en annan konkretionsnivå än dagens behövs denna typ av djuplodande forskarsinsats.

Cecilia Engellau-Gullander, Stockholm

Valloner – järnets människor. Anders Florén & Gunnar Ternhag (red.) Gidlunds Bokförlag, Hedemora, i samarbete med Dalarnas Forskningsråd, 2002. 290 s. ISBN 91-7844-333-4.

Det finns en omfattande forskning om valloninvandringen till Sverige och det nederländska kapitalets inverkan på det svenska samhället under 1600-talet. Denna forskning är dock i flera stycken föråldrad. Redan 1957 kunde Karl Gustaf Hildebrand konstatera betydande kunskapsluckor i denna process.

Under senare år har främst Uppsalahistorikern Anders Florén bidragit med ny kunskap men också pekat på betydande svagheter i tankegångar som dominerat den äldre synen på vallonerna och deras verksamhet i Sverige.

Florén och hans forskning har också varit drivkraften bakom det projektsamarbete ”järnets människor”, som inleddes 1994 mellan vallonska och svenska forskare, såväl historiker som samhällsvetare med ambitionen att brett undersöka den vallonska invandringen till Sverige.

De samverkande parterna har varit Historiska institutionen vid Uppsala universitet och Université Catholique de Louvain i Louvain-la-Nueve, Belgien.

Resultatet föreligger nu i en brett upplagd antologi som utgår från frågor som: Varifrån kom vallonerna? Varför flyttade de till Sverige? Vad har vallonerna betytt för svensk järnhantering? Hur länge bildade de en egen grupp? Hur har de betraktats i Sverige?

Till sin struktur består boken av tre delar: 1. *Vallonien – förhistorien* som diskuterar vilka förhållanden som rådde i Vallonien, insatt i den större nederländska utvecklingen under den tidigmoderna perioden, dvs. vid tiden för vallonmigrationen till Sverige. 2. *Efter utflyttningen*, där fokus flyttas från Vallonien till Sverige och några centrala företeelser i vallonernas liv analyse-